

UDK 273.2(497.6)
726.82(497):316.7
2(497.6):316

Izvorni znanstveni rad.
Primljeno: 05. 11. 2010.
Prihvaćeno: 23. 03. 2011.

STEĆCI

Božanska igra brojki i slova

Redžo Trako

Franca Prešerna 7
43 500 Daruvar
e-mail: redzo.trako@bj.t-com.hr

Sažetak

Iako je moguće da većina suvremenih konzumenata postmodernog i konceptualnog umjetničkog izraza srednjovjekovni način oblikovanja i javnog izlaganja nacionalnih spomenika kulture smatra prilično zastarjelim načinom prezentiranja kulturnog blaga, ovdje će biti riječi o specifičnim kamenim spomenicima poznatim kao stećci (jedn. stećak). Glavni cilj ovoga rada je pokazati kako je jedna od najvažnijih funkcija kulturnog fenomena stećaka bila uspostava javnog dijaloga između različitih etničkih i religijskih skupina središnjeg prostora Zapadnog Balkana.

Ključne riječi: *identitet, stećak, kultura, religija, judeo-kršćanstvo, islam, jugoslavenstvo, pravovjerje, krivovjerje, bogumilizam, dualizam, dvojnost, govor, jezik, pismo, rječnik, riječ*

„Ne silom niti snagom, već duhom mojim!”
– riječ je Jahve nad Vojskama. (Biblija, Zah 4:6b)

1. DEFINIRANJE POJMA

Stećak se općenito definira kao izdužen, polegnut ili uspravljen, amorfni ili manje-više obrađen, dekoriran i/ili inskribiran kamenu monolit trajno izložen javnosti, kojemu bilo tko, bilo gdje i bilo kada može promijeniti položaj, orijentaciju, lokaciju, oblik, dekoraciju i/ili inskripciju.

Kako je kod većine izduženih *stećaka* prednja strana istoga oblika kao i zadnja, samo što su različite veličine, oni neodoljivo podsjećaju na duži ili kraći odsječak usmjerenog snopa svjetlosti, propušten kroz mali otvor zadanog oblika. Ili pak na dio slomljene pisaljke, strijele, koplja, mača, magnetne igle kompasa, kazaljke sata ili nekoga putokaza.

Zanimljivo je da i pored svih nastojanja nikada nije pouzdano utvrđena izvorna namjena, točan broj, mjesto i vrijeme nastanka *stećaka*, kao niti točna geo-politička orijentacija, etničko porije-

klo ili religijska pripadnost njihovih naručitelja, tvorca ili osoba kojima su *bili* posvećeni, namijenjeni i/ili podignuti. Također, unatoč činjenici da je prema obliku i stilu izrade moguće prepoznati barem tri relativno različite skupine *stećaka*, nikada nije pozvano utvrđeno postojanje niti jedne umjetničke škole za izradu *stećaka*.

2. PORIJEKLO NAZIVA

Ruski arheolog Dimitrije Sergejevski (1886-1965), koji je nakon Drugoga svjetskog rata imenovan prvim kustosom *Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, vjerovao je da su naziv *stećak* skovali neki hercegovački nomadi kako bi istakli razliku između velikih kamenih monolita i nadgrobnih kamenih ploča. Glavni nedostatak ove teorije je u tome što većina znanstvenika kamene ploče također smatra jednom vrstom *stećaka*.

Na sjeveroistoku današnje bosansko-hercegovačke države velike kamene monolite nazivaju *mašeti* (jedn. *mašet*) ili *mašete* (jedn. *mašeta*), dok ih na jugoistoku nazivaju *mramori*, *mramorje* ili *mramorovi* (jedn. *mramor*).

Ideja da izraz *mašet* potječe od turske riječi *meşhed*, koja označava spomenik podignut mrtvome mučeniku za islamsku religiju, zvanom *şehid* (tur. *şehid*, arap. *شہيد* / *šahid*, dosl. *žrtva*), ima barem tri nedostatka. Prvi je taj da se *stećci* obično pripisuju genetskim i duhovnim potomcima *krivovjernih* kršćanskih migranata zvanih *bogumili*; drugi je što se izraz *mašet* može izvesti iz turske riječi *maşatlık*, koja označava bilo koje nemuslimansko groblje; i treći je u tome što je izraz *mašet* muškog, a *mašeta* ženskog roda, što sugerira jasno razlikovanje nadgrobnih spomenika podignutih muškim i ženskim pokojnicima – pojava specifična za muslimane.

Zanimljivo je da izraz *mašeta* slični izrazu *mačeta*, kojim se označava dugi nož široka sječiva koji može služiti kao poljoprivredna alatka, ali i kao hladno oružje. U isto vrijeme izraz *mašet* slični talijanskim riječima *masetto* i *massetto*. Prva potječe od lat. *mansum* – komad zemlje dodijeljen rimskom legionaru koji je odlučio ostati u okupiranoj zemlji. Druga označava građevinski materijal (*estrih*) kojim se pokrivaju, odnosno poravnavaju kose i neravne podloge.

Što se tiče naziva *mramor* moguće je da se radi o arhaičnom obliku izraza *mermer*. Ali, također je moguće da se radi o jezikoslovnoj igri riječi sličnoj (pogrešnoj) transliteraciji turskog toponima *Marmara Denizi*, odnosno grčkog toponima *Θάλασσα του Μαρμαρά*, u *Mramorno more*. Radi se o nekoj vrsti *unutarnjeg mora*, koje fizički razdvaja europsko i azijsko kopno, dok u isto vrijeme, posredstvom tjesnaca Bospor i Dardanel, spaja europsko (Egejsko) i azijsko (Crno) more.

Na nekim područjima Zapadnog Balkana polegnute kamenove nazivaju *steljci* (jedn. *steljac*), a uspravljene *usadenici* (jedn. *usadenik*), što su samo još dva od mnoštva lokalnih naziva za *stećke*.

Moguće je da prostorne i vremenske razlike naziva za *stećak* simbolički slijede naporan put lingvističke standardizacije, jezikoslovne razmjene i općeg razvoja južno-slavenske pismenosti, kojemu je jedan od glavnih ciljeva bilo bolje međusobno upoznavanje, razumijevanje i uvažavanje kršćana i muslimana središnjeg prostora Zapadnog Balkana.

3. ODLIKE STEĆAKA

Stećak u načelu posjeduje tri osnovne odlike:

- oblik ili formu;
- dekoraciju ili ornament; i
- inskripciju ili tekst.

Prema obliku gornje *površine* (ili *krova*) moguće je raspoznati tri glavne skupine izduženih i polegnutih *stećaka*: četvrtaste *kofere* ili *sehare*, polukružne *škrinje* ili *bavle*, i pentagonalne *kovčege* ili *sanduke*, zvane *slimenjaci* ili *sljemenjaci*.

Iako se prema posljednjem popisu ukupan broj *stećaka* kreće oko 70.000 broj dekoriranih *stećaka* je vrlo mali - svega 6.028 komada, ili 8,8% (Bešlagić, 1982:61-70). Repertoar dekoracija je također vrlo mali, i može se svesti na sljedeće skupine: geometrijski motivi, građevinski motivi, bordure, krugovi ili prsteni, spirale, križevi, polumjeseci, ruže ili rozete, životinje, voće, oružje, oruđe, pojedinačne ili skupne ljudske figure, scene plesa ili kola, scene lova, viteški turniri, dijelovi ljudskoga tijela (glava, poprsje, šaka, ruka do lakta, ruka do ramena, stopalo), itd.

Iznenaduje činjenica da se na *stećcima* pojavljuju neke biljke koje su prava prirodna rijetkost (endem), kao na primjer trnovita sredozemna cvjetnica *Acanthus hungaricus*, odnosno *Acanthus longifolius*, čiji je sinonim *Achantus balcanicus* (narodni nazivi *popanak*, *medvjeda stopa*, *primog*, *matruna*). Ili *Egipatski ljiljan* (lat. *Lilium aegyptus*), čiji je sinonim *Zlatni ljiljan*, odnosno *Bosanski ljiljan* (lat. *Lilium bosniacum*).

Osim toga iznenaduje učestala pojava motiva vinove loze, iako je uzgoj grožđa i konzumiranje vina na planinskom području Zapadnog Balkana gotovo nepoznata pojava. Broj inskribiranih *stećaka* je također vrlo skroman.

Nakon 18 godina traganja za *stećcima* Marko Vego (1907-1985), nekadašnji čapljinski učitelj i dugogodišnji direktor *Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (1950-1957), objavio je 1970. godine da na bosansko-hercegovačkom prostoru postoji točno 277 inskribirana *stećka* (Vego, 1970:3). Uskoro nakon toga Vego je dobio najviše bosansko-hercegovačko priznanje – *Nagradu 27.7*.

Samo 12 godina kasnije (1982) Vegin suvremenik i bliski suradnik Šefik Bešlagić (1908-1990), nekadašnji tuzlanski učitelj i dugogodišnji direktor *Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine* (1953-1967), objavio je da ukupno ima 384 inskribirana *jugoslavenska stećka*, od čega se na bosansko-hercegovačkom prostoru nalazi 326, ili 85%. Kako i zašto se tokom 12 godina (1970/1982) broj inskribiranih kamenih monolita na bosansko-hercegovačkom prostoru povećao za 49 (277/326) nije poznato.

4. VRIJEME NASTANKA STEĆAKA

S obzirom na kompaktan teritorijalni raspored, pretpostavljeni period trajanja i relativno ograničen repertoar oblika, dekoracija i inskripcija, moglo bi se reći da svi *stećci* predstavljaju jedan jedinstven kulturni fenomen. Kultura *stećaka* se vremenski najčešće smješta u srednji vijek. Općenito se pripisuje nekim bugarsko-bizantskim kršćanskim krivovjernim dualistima, zvanim *bogumili*; kršćanima dualističke Crkve bosanske, zva-

nim *krstjani*; i/ili bogatim vlaškim goničima konja kršćanske vjere. Međutim, sve tri navedene teorije počivaju samo na općim pretpostavkama.

Marko Vego je bio uvjeren da je nadgrobna ploča trebinjskog župana Grda¹ (1151-1177) najstariji poznati *stećak*.

Alijzije (Alojz) Benac (1914-1992), nekadašnji vodeći bosansko-hercegovački enciklopedist i predsjednik *Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* (1977-1981), je vjerovao da je nadgrobni kamen Marije, žene *popa* Dabiživa iz Vidoštak kod Stoca,² najstariji inskribirani *stećak*. Istina, na *Marijinom kamenu* je uklesana brojka 1231, ali treba uzeti u obzir da se prema islamskom (ili hidžretskom) kalendaru, moglo raditi i o 1815., ili 1816. godini.

Na temelju inskripcija na *stećcima* u kojima se pominju imena vladara i plemića iz pisanih izvora vezanih za bosansko srednjovjekovlje, britanska povjesničarka umjetnosti američkog porijekla Marian Barbara Wenzel (1932-2002) sve dekorirane *stećke* datira u *ključni period* balkanske povijesti – od 1391. do 1535. godine (Wenzel, 1965:13-14). To bi moglo značiti da je dekoriranje *stećaka* trajalo oko 144 godine, i to točno 72 godine prije i 72 godine poslije pada srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva (1463) u ruke osmanlijskog sultana Mehmeda II. *El-Fatiha* (1432-1481) (otom. tur. دمحم حتافل / یناٹ / moderni tur. *Fatih Sultan Mehmet*).

Kako se početak dekoriranja *stećaka* datira dvije godine nakon legendarne *Kosovske bitke*, koja se, navodno, odigrala točno na *srpski* Vidovdan (ili *Dan svetoga Vida*), 15. lipnja 1389. godine po Julijanskom kalendaru (odnosno 28. lipnja iste godine po Gregorijanskom kalendaru),³ Wenzel vjeruje da se radilo o bosanskim spomenicima kršćanskim herojima ove bitke. Međutim ako su *stećci* bili *bogumilski* nadgrobni spomenici to bi onda značilo da su najveći protivnici osmanlijskim Turcima na Kosovu polju bili *bosanski bogumili*. To je u potpunoj suprotnosti s općom pretpostavkom da je većina *bosanskih bogumila* svoj *krivovjerni* kršćanski dualizam dobrovoljno zamijenila *pravovjernim* islamom turskih osvajača, kako bi sačuvala svoje visoke državne položaje i stečeno bogatstvo. Pretpostavljeni prestanak kulture dekoriranja *stećaka* točno nakon 144 godine može imati simboličko značenje. Ono može upućivati na vrijeme gradnje rimskog akvadukta *Aqua Marcia* (144. BC). Ili proglašenje Marcionova anti-semitskog kršćanstva krivovjernim gnosticizmom (144. AD). Ili navodni misteriozni nestanak Svetoga Grala sa Zemlje 144 godine nakon Kristova rođenja. Ili učestalo tumačenje biblijskog Psalma 144 kao himne epskoj pobjedi neke revolucionarne gerile, itd.

1 Doslovno značenje njegova imena je ružan, gadan ili fizički unakažen.

2 Ova priča vjerojatno sadrži mnogo simbolizma, osobito ako se uzme u obzir žena *popa* Dabiživa Marija i značenje toponima Vidoštak i Stolac.

3 Treba znati da u 14. stoljeću nije postojao gregorijansko-julijanski dualizam između katoličkih i pravoslavnih kršćana, te da se gregorijanski datum Vidovdana mijenja kroz stoljeća. Ali, čak i da je taj dualizam postojao tada bi u skladu sa proleptičkom (retro-aktivnom) primjenom Gregorijanskog kalendara vremenska razlika bila 8 dana, a ne 14 kao danas. Prema tome, ako se Kosovska bitka stvarno odigrala na Vidovdan 15. lipnja to bi po Gregorijanskom kalendaru (da je tada postojao) bilo 23., a ne 28. lipnja.

Vjeruje se da prvi putopisni zapis o *stećcima* potječe od Benedikta Kuripešića, slovenačkog člana diplomatske misije austro-ugarske *dualne monarhije* u Carigradu 1530. godine (Kuripešić, 1950:2-3).

Talijanski redovnik Alberto Fortis (1741-1803),⁴ u svome putopisu *Viaggio in Dalmazia* (1776), *stečke* kod izvora Cetine opisuje kao nadgrobne spomenike nekih nepoznatih *divova* (Fortis, 1984:193-194).

Turski putopisac *Evlīya Čelebi*,⁵ u svome putopisu iz 1626. godine, *stečke* u selu Podmilačje kod Jajca opisuje kao nadgrobne spomenike nekih nepoznatih *heroja* (Čelebija, 1967:205-208).

O *stećcima* su također ponešto pisali A. Sapieha, A. Boué, J. G. Wilkinson, V. Lago, O. Blau, H. Sterneck i neki drugi (Purgarić-Kužić, 1996:242-253). Nažalost, njihovi su zapisi nepotpuni, a njihovi stavovi lišeni povijesnog temelja sličje fantaziji (Bešlagić, 1982:577).

Izgleda da se zapadna Europa ozbiljnije počela zanimati za *stečke* tek nakon londonskog izdanja knjige Arthura Evansa *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection* (1876), koja se danas nekritički pripisuje istaknutom članu britanskog parlamenta i legendarnom egiptologu Siru Arthuru Johnu Evansu (1851-1941). U toj se knjizi prvi put *stećci* dovode u vezu s *krivovjernim* kršćanskim dualistima zvanim *bogumili*, zbog čega su na engleskom jeziku nazvani *Bogomil tombstones* (Evans, 1878:174-177).

Prva europska javna prezentacija *bogumilskih nadgrobnih spomenika* pripisuje se ruskom emigrantu i jugoslavenskom diplomatu poljskog porijekla Aleksandru Vasiljeviču Solovjevu (1890-1971). On je, navodno, u pratećem prospektu pariške izložbe *Srednjovjekovna umjetnost naroda Jugoslavije* (1950), pisao da *stećci* predstavljaju *umjetnost svih jugoslavenskih nacija* (Solovjev, 1954:92), iako je već tada bilo jasno da je *stečke* moguće naći samo na središnjem prostoru Zapadnog Balkana. Osim toga, koliko je poznato iz njegove biografije, Solovjev je od 1949. godine zatočen pod optužbom da je suradnik *Informbira*, nakon čega je bio protjeran u Švicarsku.

5. PROSTORNI RASPORED STEĆAKA

Promatrano iz današnje perspektive zna se da je odmah nakon Drugog svjetskog rata, kroz nekadašnji relativno jedinstven obrazovni sustav jugoslavenske federacije pet pretežito kršćanskih etničko-religijskih skupina, proširena vijest o velikom broju rustičnih kamenih monolita rasijanih na cijelom području središnje republike Bosne i Hercegovine i najbližih dijelova triju susjednih republika (Hrvatske, Crne Gore i Srbije). S

4 U uvodu njegove knjige o Dalmaciji se navodi da je njegovo pravo ime *Giovanni Battista*, odnosno *Ivan Krstitelj*.

5 Kod nas se obično navodi kao *Evlīja Čelebija*, što je očigledno poetizirana transliteracija njegova imena ili pseudonima. Moguće je da je njegovo prezime (Čelebija) može biti izvedeno iz bosansko-hercegovačkog toponima *Čelebići* (ili *Čelebići*) kod Foče, ali i vojvodanskog toponima *Kelebija* (mađ. *Kelebnia*) kod Subotice.

obzirom na tako kompaktan teritorijalni raspored, relativno kratak period trajanja, i relativno ograničen repertoar oblika, dekoracija i inskripcija moglo bi se pretpostaviti da svi stećci predstavljaju jedan jedinstven kulturni fenomen.

Ali, to uopće ne mora značiti da su *stećci* bili neki *specifičan jugoslavenski fenomen*, kao što se to činilo Solovjevu.

Stećci također nisu morali biti ni neka osobita *bosanska specifičnost*, kao što to tvrdi suvremeni sarajevsko-zagrebački književnik Miljenko Jergović (Jergović, 2008:74-76), jer se njihov prostorni raspored ne podudara niti a jednom *bosanskom* nacionalnom (državnom) ili regionalnom mapom.

Međutim na temelju prostornog rasporeda moglo bi se reći da kultura *stećaka*, iz nekog nepoznatog razloga, praktički nikada nije uspjela preći Jadransko more na jugu i rijeku Savu na sjeveru, iako je, prema pisanju hrvatske povjesničarke umjetnosti Anđele Horvat (1911-1985), nekoliko *stećaka* pronađeno u današnjoj hrvatskoj Slavoniji (Horvat, 1965:111-138).

Slika 1. Prostorni raspored stećaka u odnosu na povijesne granice srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva i granice nekadašnje središnje jugoslavenske republike Bosne i Hercegovine.

6. UTVRĐIVANJE BROJA STEĆAKA

Prema tvrdnji Ćirila (Ćire) Truhelke (1865-1942), osječkog povjesničara umjetnosti i prvog kustosa sarajevskog *Zemaljskog muzeja*, u Beču je 1883. godine objavljena knjiga Moriza Höernesera u kojoj se tvrdi da postoji oko 100.000 *stećaka*. Ako se radilo o upravitelju austro-ugarskog *Kraljevsko-carskog kabineta za mineralogiju*, po kome je nazvan mineral *Höernesit*, treba reći da je on umro 1863. godine, odnosno 20 godina prije objavljivanja navedene knjige (1883) i 15 godina prije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878). Moguće je, u stvari, da su neki državni službenici *dualne monarhije* njegovu znanstvenu i literarnu zaostavštinu koristili na način koji im se tada činio najkorisnijim. Samo pet godina nakon objavljivanja Höernesove knjige (1888) u Beču je tiskana knjiga mađarskog političara i znanstvenika *Janosa Asbótha*, koji je također bio visoki državni službenik dualne monarhije, u kojoj se tvrdi da na širem prostoru okupirane Bosne i Hercegovine ima oko 150.000 *stećaka*. Samo dvije godine kasnije (1890) u Londonu je objavljena engleska verzija ove knjige.

Iako nije poznato kako i zašto se nakon samo pet godina (1883/1888) broj *stećaka* povećao za 50.000 važno je reći da su iste godine (1888) austro-ugarske okupacijske vlasti otvorile sarajevski *Zemaljskog muzej*, kojemu je jedan od utemeljitelja bio upravo Ćiro Truhelka.

Prema Truhelkinim riječima okupirani bosansko-hercegovački prostor prije utemeljenja *Zemaljskog muzeja* gotovo uopće nije bio arheološki, etnološki i etnografski istraživani. Zanimljivo je da je prije premještanja u Sarajevo Truhelka bio kustos zagrebačke Strossmayerove galerije starih majstora, koju je 1884. godine osobno otvorio njen osnivač i patron Josip Juraj Strossmayer (1815-1905). Strossmayer je bio osječki srijemski biskup koji je u svojstvu državnog službenika dualne monarhije nekoliko desetljeća upravljao biskupijom čudnoga imena - Biskupija Đakovačka ili Bosanska i Srijemska (1849-1905). Danas se vjeruje da je Strossmayer bio glavni donator, utemeljitelj i patron zagrebačke Akademija znanosti i umjetnosti slavenskog juga (lat. *Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium*) (1866),⁶ obnovitelj Zagrebačkog sveučilišta (lat. *Universitas Studiorum Zagrabiensis*) (1874) i ključna osoba za otvaranje vrata đakovačkog sjemeništa bosanskim franjevcima. Ali, neki ga također vide kao otvorenog protivnika doktrine o papinoj nezabludivosti (kada govori *ex-cathedra*), javnog branitelja protestantizma, ogorčenog neprijatelja islama, i osobu po čijem su nalogu otuđene neke vrijedne bosanske umjetnine, koje se i danas nalaze u posjedu zagrebačke galerije koja nosi njegovo ime. Bjelovarski etnolog Kosta Hörmann (1850-1921) je u svome referatu na *Jedanaestom arheološkom kongresu* u Kijevu (1899) ustvrdio da se na širem prostoru okupirane Bosne i Hercegovine nalazi oko 59.500 *stećaka*. Hörmann je također bio državni službenik austro-ugarske *dualne monarhije*, prvi upravitelj sarajevskog *Zemaljskog muzeja* (1888),

⁶ Ova je ustanova najprije dobila naziv *Južnoslavenska*, a zatim *Jugoslavenska*. Naziv je 1941. godine promijenjen u *Hrvatska*, ali je nakon II. svjetskog rata vraćen naziv *Jugoslavenska*, da bi 1990. godine bio ponovno promijenjen u *Hrvatska*.

utemeljitelj sarajevskog *Balkanološkog instituta* (1908) i savjetnik *Zemaljske vlade okupirane Bosne i Hercegovine*. Pripisuje mu se prikupljanje, sistematiziranje i objavljivanje prve dvotomne zbirke *Narodnih pjesama muhamedovaca u Bosni i Hercegovini I-II* (1888-1889), na *slavenskom jeziku i latinskom pismu*. To je, navodno, izazvalo burne proteste tadašnje europske intelektualne elite koja je pismenost bosansko-hercegovačkih *muhamedovaca* vidjela samo kroz semitska pisma arapskog, perzijskog i turskog jezika. I pored svega toga *Čiro* Truhelka je do kraja života tvrdio da postoji točno 27.067 *starobosanskih kamenih spomenika*, što je sarajevski povjesničar rudarstva Vladislav Skarić (1869-1943) jednostavno zaokružio na oko 28.000.

Zagrebački književnik Miroslav Krleža (1893-1981), koji je također nekada bio državni službenik *dualne monarhije*, tvrdio je 1966. godine da postoji oko 30.000 *stećaka* (Krleža, 1966:2). Krleža je bio vodeći jugoslavenski enciklopedist, doživotni direktor *Leksikografskog zavoda*,⁷ i jedan od najbližih suradnika nekadašnjeg doživotnog jugoslavenskog predsjednika Josipa Broza Tita (1892-1980).

Iznenaduje da Krležin suvremenik i suradnik Ivan (*Ivo*) Andrić (1892-1975), prvi i jedini jugoslavenski književni nobelovac (1961), nikada u svojim djelima nije spominjao *stećke*. Andriću je Nobelova nagrada načelno dodijeljena za tri *povijesna* romana (*Na Drini ćuprija*, *Travnička Hronika* i *Gospođica*), navodno pisana u okupiranom Beogradu tokom Drugog svjetskog rata, gotovo u isto vrijeme dok je njegov imenjak i zemljak (Ivan Šarić) u okupiranom Sarajevu prevodio Bibliju.

Prvi organizirani popis *stećaka*, koji su od 1952. do 1969. godine izvršili lokalni učitelji po nalogu jugoslavenskih prosvjetnih vlasti, pokazao je da se na prostoru 4 središnje jugoslavenske narodne republike (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora i Srbija) nalazi oko 60.000 *stećaka*.

Ivan Raneo (ili *Rangjeo*, *Randeo*) (1884-1962), iločki povjesničar, sarajevski gimnazijski profesor i jedan od osnivača zagrebačkog *Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata*, koji je također nekada bio državni službenik *dualne monarhije*, pisao je 1953. godine da ima točno 33.533 *jugoslavenska stećka*. Iako nije jasno kako je do te brojke došao nije se lako oteti dojmu da se radi o nekoj vrsti simboličke poruke.

Na temelju ponovljenog popisa svih *stećaka* bivši gračanički učitelj Šefik Bešliagić je 1971. godine objavio da se na središnjem jugoslavenskom prostoru nalazi 2.988 lokacija, s ukupno 66.478 *stećaka* - od čega na bosansko-hercegovačkom prostoru 58.547, ili 88%. Međutim, samo 11 godina kasnije (1982) sam Bešliagić je objavio podatke trećega sustavnoga popisa *jugoslavenskih stećaka*, prema kojemu se na 3.162 lokacija nalazi ukupno 69.356 *stećaka*, od čega na bosansko-hercegovačkom prostoru 59.593, ili 86%; hrvatskom 4.447, ili 6,5%; crnogorskom 3.049, ili 4,3%; i srbijanskom 2.264, ili 3,2%. Kako i zašto se postotak *bosansko-hercegovačkih stećaka* tokom navedenih 11 godina (1971/1982) smanjio za 2% (s 88% na 86%), te kako i zašto se njihov ukupan broj

7 Utemeljenog 1950. godine kao *Leksikografski zavod FNRJ*, preimenovan 1962. godine u *Jugoslavenski leksikografski zavod*, preimenovan ponovno 1983. godine u *Leksikografski zavod Miroslav Krleža*.

povećao za 1064 (s 59.593 na 58.547) nije poznato. Također nije poznato kako i zašto se broj lokacija *jugoslavenskih stećaka* u isto vrijeme povećao za 174 (s 2.988 na 3.162), a ukupan broj *stećaka* za 2978 (s 66.478 na 69.356).

Zvuči gotovo nevjerojatno da se broj *trećeg* (i posljednjeg) austro-ugarskog popisa bosansko-hercegovačkih *stećaka* (59.500), koji je na ranije spomenutom *Jedanaestom arheološkom kongresu* u Kijevu (1899) objavio Kosta Hörmann, razlikuje samo za 93 od *trećeg* (i posljednjeg) jugoslavenskog popisa bosansko-hercegovačkih *stećaka* (59.593), koji je 1982. godine objavio Šefik Bešliagić.

Bilo kako bilo oko 70.000 rustično oblikovanih, inskribiranih i dekoriranih kamenih monolita, razasutih po šumama i gorama središnjeg prostora Zapadnog Balkana upućuje da je neka vrlo snažna srednjovjekovna društvena zajednica, posredstvom kulturnog fenomena *stećaka*, smišljeno utiskivala svoj stvarni, željeni ili izmišljeni multi-etnički, multi-kulturalni, multi-religijski i multi-lingvistički identitet.

Zbog toga je od posebnog značaja bilo iznimno zalaganje američko-britanske povjesničarke umjetnosti Marian Wenzel da se *stećci* kandidiraju za *Listu svjetske baštine UNESCO-a*. Istome cilju težile su i komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, Republike Crne Gore i Republike Srbije, koje ubrzano vrše nove popise *stećaka*.

Osim toga prva *domaća* izložba *stećaka*, koja je 2008. godine održana u zagrebačkim *Klovičevim dvorima*, predstavljala je jedan od načina poticanja javnog dijaloga među 4 etničko-religijske skupine sličnoga južno-slavenskog govora.

Na zajedničkom sastanku komisija 4 susjedne države 10. i 11. februara 2011. godine u Beogradu je usvojen je konačan izbor 30 nekropola (22 iz Bosne i Hercegovine, po 3 iz Srbije i Crne Gore, i 2 iz Hrvatske) koje trebaju biti prijavljene UNESCO-u do kraja 2013. godine.

Konačan cilj cijeloga projekta je slobodan pristup cjelokupnom materijalnom i duhovnom blagu središnjeg prostora Zapadnog Balkana.

7. BIBLIJSKE PARALELE

Ako *stećci* imaju ikakve veze sa kršćanstvom tada je logično potražiti neke paralele s biblijskim temama. Kao primarni izvori mogu poslužiti hebrejska Biblija (*Tanakh*); grčki prijevodom hebrejskog Starog zavjeta (*Septuaginta*); izvornik Novog zavjeta na koine grčkom (gr. κοινή διάλεκτος/*koine dialektos*, dosl. *zajednički dijalekt*); te latinski prijevod Biblije (*Vulgata*), ili njeno revidirano izdanje (*Nova Vulgata*).

U starozavjetnom tekstu *Zagrebačke Biblije* (1968) stoji rečenica: „Svjedok je *veliki kamen* (Sept. *liton ton megalon*, Vulg. *Abel magnum*) na koji su položili Kovčeg Jahvin, i koji još i danas stoji na polju Jošue iz Bet Šemeša.“ (*Biblija*, 2006:1, Sam. 6:18).

Druga zanimljiva starozavjetna rečenica istoga biblijskog prijevoda spominje neku vrstu *kamena pomoći*: „A Samuel uze jedan *kamen* i postavi ga između Mispe i Ješane i nazva ga imenom Eben Haezer (Sept. *abenezzer*, Vulg. *lapis Adiurtorii*), govoreći: ‘Dovde nam je Jahve pomogao.’“ (*Biblija*, 2006:1, Sam. 7:12).

Međutim problem je u tome što na središnjem prostoru Zapadnog Balkana ima barem 69.356 *velikih kamenih svjedoka*, odnosno *kamenih simbola božanske pomoći*. Jedino logično objašnjenje njihova postojanja na tako malom prostoru jeste da svi pojedini kamenovi (lat. *petros*) vode porijeklo od jedne iste *velike stijene* (lat. *lapis magnus*).

Prema riječima Dubravka Lovrenovića, suvremenog sarajevskog profesora i vodećeg bosansko-hercegovačkog medievaliste, nema razloga da se *stećcima* utisne isključivo hrvatski i/ili srpski nacionalni žig (Lovrenović, 2010:31). Također nema nikakva razloga da se *stećcima* utisne isključivo kršćanski religijski žig, između ostalog i zato što nema dokaza da su *stećke* podizali *krivovjerni* kršćanski dualisti poznati kao *bosanski bogumili* (Trako, 2009:129-131).

U Novom zavjetu također postoje najmanje tri zanimljiva primjera o velikim kamenovima.

Prvi je kada Sotona od Isusa Krista traži da svoje božanske atribute dokaže tako što će narediti da *kamenje* (množina) postane *kruh* (jednina). Očigledno je da se od Isusa očekivalo da od mnoštva kamenih fragmenata načini jedan veliki kruh koji bi nahranio mnoga gladna usta. Na to Isus odgovara: „Pisano je: ‘Ne živi čovjek samo o kruhu, nego o svakoj riječi koja izlazi iz usta Božjih.’” (Biblija, 2006, Mt. 4:3-4).

Drugi primjer je kada Isus Krist raspravlja sa književnicima i farizejima okupljenim oko žene uhvaćene u preljubu: „A Isus se sagnu i počeo pisati prstom po tlu. A kako su ga i dalje ustrajno pitali, uspravi se te im reče: ‘Tko je od vas bez grijeha, neka prvi baci kamen na nju!’ Zatim se opet sagnu i nastavi pisati po tlu.” (Biblija, 2006, Iv. 8:6-8). Iako priča završava bez kamenovanja logično je pretpostaviti da se na dohvat ruke nalazila veća količina razasutog kamenja.

Konačno, treći primjer je tragični svršetak Stjepanova javnog govora pred židovskim Velikim vijećem, nakon kojega ga razjarena svjetina kamenuje do smrti. Istoga dana su *svi* (kršćani), osim apostola, bili raspršeni po okolnim krajevima (Biblija, 2006, Dj. 7:1-8:2), što je zapravo bio početak masovnog širenja Stjepanove interpretacije Isusova nauka.

Ali, ako se uzme u obzir činjenica da muslimanska sveta knjiga *Kur'an časni* izravno spominje Isusa Krista (*Isā al-Masih a.s.*) na barem 25 mjesta, te da se neizravno o Isusu govori u barem 68 kur'anskih *ajeta* (redaka), tada je sasvim jasno da svako povezivanje kulturnog fenomena *stećaka* s judeo-kršćanstvom prirodno podrazumijeva njihovu vezu sa islamom.

8. ZAKLJUČAK

Kulturni fenomen *stećaka* se dugo vremena datirao u doba neke povijesne bosanske države, čijem je stanovništvu pripisivan isključivo južno-slavenski (srpski i/ili hrvatski) etnički, te isključivo kršćanski (pravoslavni, katolički i/ili bogumilski) religijski karakter. To je izravno dovelo do stvaranja nedokazive teorije kako većina *bosanskih* muslimana južno-slavenskog govora genetski i duhovno potječe od nekih, manje ili više dragovoljno islamiziranih *krstjana dualističke Crkve bosanske*, čiji su *bogumilski* preci još u neko

daleko, pred-tursko doba Balkana, širili bosansku nacionalnu (državotvornu) ideju, redovito je uspoređujući s apostolskim zajedništvom *rane Crkve*.

Ova nevjerojatna teorija o masovnoj islamizaciji potomaka nekih bugarsko-bizantskih *bogumila*, masovno protjeranih s balkanskog jugo-istoka i prednje Male Azije u šumovita područja 4 suvremene, samostalne i susjedne države središnjeg prostora Zapadnog Balkana, desetljećima je korištena za propagiranje jugoslavenske ideje, prije svega među muslimanima južno-slavenskog govora. U isto vrijeme ta je teorija samim muslimanima bila neka vrsta štita kojim su se snažno distancirali od srpskih pravoslavaca i hrvatskih rimokatolika, čiji su preci, navodno, barem nakon Velike šizme (1054), lojalno slijedili dva separata kršćanska *pravovjerja* (grčko pravoslavlje i latinski katolicizam).

Nije teško zaključiti da je konzervativan pristup očuvanja etničko-religijskog identiteta bio nepremostiva prepreka kulturi dijaloga.

Međutim, čak i ako u doba nekoga davnog bosanskog srednjovjekovlja nije bilo dovoljno iskrenog među-etničkog i među-religijskog dijaloga, kulturni fenomen *stećaka* sugerira postojanje jednog relativno kratkotrajnog, regionalno usmjerenog i vrlo snažnog (zajedničkog) simboličkog izražavanja judeo-kršćanskih i muslimanskih govornika južno-slavenskih jezika, kojemu je jedan od glavnih ciljeva bilo bolje međusobno upoznavanje, razumijevanje i uvažavanje.

Sve to govori da se kulturni fenomen *stećaka* mnogo više odnosi(o) na neka specifična geo-politička, vojna, ekonomska, etnička, kulturalna, religijska i lingvistička pitanja identiteta nekadašnjih stanovnika 4 središnje republike bivše jugoslavenske federacije (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora i Srbija), nego na stvarna pitanja prirode, porijekla i načina oblikovanja, dekoriranja i inskribiranja nadgrobnih spomenika.

LITERATURA

Aleksandar Solovjev. URL: http://bs.wikipedia.org/wiki/Aleksandar_Solovjev (3. studenoga 2010.)

Asbóth, J. (1888). *Bosnien und die Herzegowina: Reisebilder und Studien*. Wien: A. Holder.

Asbóth, J. (1890). *An official tour through Bosnia and Herzegovina, with an Account of the History, Antiquities, Agrarian Conditions, Religion, Ethnology, Folk Lore, and Social Life of the People*. London: S. Sonnenschein Co.

Babić-Finka-Moguš. (1971). *Hrvatski pravopis*. London.

Bešlagić, Š. (1971). *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo.

Bešlagić, Š. (1982). *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo. Novo izdanje.

Bešlagić, Š. (1971). *Stećci – kataloško-topografski pregled*. Sarajevo.

Biblija. Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta. (2007). Preveo Ivan Ev. Šarić. Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo. 2. popravljeno izdanje.

Biblija. Stari i Novi zavjet. (1968). Zagreb: Stvarnost.

Biblija. Stari i Novi zavjet. (1997). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Biblija. Stari i Novi zavjet. Bez deuterokanonskih knjiga.* (2006). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Collins, A. (2006). *The Cygnus Mystery: Unlocking the Ancient Secret of Life's Origins in the Cosmos.* London: Watkins Books.
- Evans, A. (1876). *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection (1876), August and September 1875: With an Historical Review of Bosnia and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa.* London.
- Evans, A. (1878). *Illyrian letters. A revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia, and Slavonia, addressed to the Mynchester Guardian during the year 1877.* London.
- Fortis, A. (1984), *Put po Dalmaciji.* Preveo M. Maras i D. Novaković, ur. M. Kuzmić. Zagreb.
- Fortis, A. (2004), *Put po Dalmaciji.* Novo izdanje. Split.
- Horvat, A. (1965). O stećcima u Slavoniji. *Bilten Zavoda za likovne umjetnosti, JAZU, XIII, 1-3.* Zagreb.
- Hrvatsko društvo Napredak.* URL: <http://napredak.com.ba/content/view/23/lang,english/> (04. studenoga 2010.)
- Jergović, M. (2008). Stećci, mitska bića od kamena. *Jutarnji list*, subota, 27. rujna 2008. Zagreb.
- Kuripešić, B. (1910). *Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jarischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1539.* ur. E. Lamberg-Schwarzenberg. Innsbruck.
- Koran.* (1895). Preveo Mićo Ljubibratić. Biograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije.
- Kur'an časni.* (1969). Preveo hafiz Nuhammed Pandža i Džemaluddin Čaušević. Zagreb: Stvarnost.
- Kur'an. Sa prijevodom na bosanski jezik.* (1995). Preveo Enes Karić. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Kuran. S vremensko-tematski raspoređenim poglavljima.* Priredio i komentirao Filip Ćorkulić. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske. 2001.
- Kuripešić, B. (1950). *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* Sarajevo.
- Lovrenović, D. (2010). *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka. 2. dopunjeno izdanje.* Sarajevo: RABIC.
- Nestle-Aland. (1994). *Greek-English New Testament.* Deutsche Bibelgesellschaft. Stuttgart. *Nova Vulgata. Bibliorum Sacrotum Editio.*
URL: http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_index_lt.html (3. studenoga 2010.)
- Krleža, M. (1966). Bogumilski mramorovi, Eseji V. *Zora.* Zagreb.
- Purgarić-Kužić, B. (1996). Dosadašnja istraživanja o stećcima. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28. Zagreb.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* (1880-1976). Zagreb: JAZU.
- Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, I–II, A–K.* (1967). Zagreb - Novi Sad: Matica hrvatska - Matica srpska.

- Shugart, D. (2006). A Window to Heaven. *Odyssey - The World of Greece*, studeni-prosinac 2006. London.
- Solovjev, A. V. (1955). Bogumili. *Enciklopedija Jugoslavije*, I. Zagreb.
- Solovjev, A. V. (1954). Le symbolisme des monumnts funéraires Bogomiles. *Cahiers d'Études Cathares*, V, 18. Pariz.
- Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta* (1955). Preveo Stari zavjet Djuro Daničić. Preveo Novi zavjet Vuk Stef. Karadžić. U Zagrebu. Izdanje Britanskog i inostranog društva. London.
- Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta, I, II i III.* (1941-1942). Preveo i bilješke priredio dr. Ivan Evandelist Šarić nadbiskup vrhbosanski. Sarajevo: Akademija Regina Apostolorum.
- Sveto pismo Novoga zavjeta.* (1966). Preveo dr. I. E. Šarić. Zagreb: Hrvatsko Književno Društvo sv. Ćirila i Metoda.
- The Bible. Latin Vulgate.* URL: <http://www.fourmilab.ch/etexts/www/Vulgate/> (3. studenoga 2010.)
- The Septuagint.* URL: <http://www.spindleworks.com/septuagint/septuagint.htm> (3. studenoga 2010.)
- Trako, R. (2003). Uloga bogumilstva u razvoju srednjovjekovnog bosanskog identiteta (*The Role of Bogomilism in the Creation of Bosnian Identity in the Middle Ages, Ph.D., Queen's University Belfast, 2007*). *Loci Communes, časopis za teološka istraživanja fakulteta Matija Vlačić Ilirik*, godina I. Zagreb.
- Vego, M. (1962). *Zbornika srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, 1-IV* (1962, 1964, 1966, 1970). Sarajevo.
- Viaggio in Dalmazia Dell'abate Alberto Fortis.* (1774). Venezia.
- Wenzel, M. (1965). *Ukrasni motivi na stećcima – Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions.* Sarajevo.

STEĆCI. DIVINE GAME OF NUMBERS AND LETTERS

Redžo Trako

Summary

Although it is possible that most of the contemporary consumers of postmodern and conceptual artistic expression regard the medieval way of shaping and public display of national cultural monuments as quite an outdated way of the representation of cultural heritage, this paper will discuss the specific stone monuments known as "stećci" (singular: "stećak").

The main aim of this paper is to show that one of the key functions of a cultural phenomenon "stećci" was the establishment of the public dialogue between different ethnic and religious groups in the area of the central Western Balkans.

Key words: *identity, "stećak", culture, religion, Judeo-Christianity, Islam, Yugoslavianism, orthodoxy, heterodoxy, Bogomilism, dualism, duality, speech, language, script, dictionary, word*

STEĆCI. GÖTTLICHES SPIEL VON ZAHLEN UND BUCHSTABEN

Redžo Trako

Zusammenfassung

Obwohl es möglich ist, dass die meisten zeitgenössischen Konsumenten des postmodernen und konzeptuellen Künstlerausdrucks die mittelalterliche Art und Weise der Formgebung und des öffentlichen Ausstellens nationaler Kulturdenkmäler für eine ziemlich veraltete Präsentationsweise des Kulturgutes halten, wird hier von spezifischen Grabsteinen, bekannt als Stećci (Sg. Stećak) die Rede sein. Das Hauptziel dieser Arbeit ist es zu zeigen, dass eine der Hauptfunktionen des Kulturphänomens Stećci die Erstellung des öffentlichen Dialogs unter verschiedenen ethnischen und Religionsgruppen im mittleren Raum des westlichen Balkan war.

Schlüsselwörter: *Identität, Stećak, Kultur, Religion, Judeochristentum, Islam, Jugoslawentum, rechter Glaube, Irrglaube, Bogomilismus, Dualismus, Dualität, Sprache und Sprechen, Schreiben, Wörterbuch, Wort*